



NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4



UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., наративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРІГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

Я. О. ФЕДУРУК (Львів)

ВІДГУК ВАСИЛЯ ГАРАСИМЧУКА НА ІХ ТОМ “ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ” М. ГРУШЕВСЬКОГО

Василь Гарасимчук (10.І.1880 – 1.ІХ.1944) – український вчений, дослідник історії Руїни, один із тих, хто в студентські роки залучився до праці в Науковому товаристві ім.Т.Шевченка у Львові і все подальше життя присвятив науковій і викладацькій діяльності в Галичині.

Він народився в с.Ільковичах поблизу Сокаля у селянській родині Івана та Анастасії Гарасимчуків¹. Навчаючись у Львівському університеті з 1900 р.², Василь відвідував лекції кількох українських професорів, а поміж ними і Михайла Грушевського: “Історія Східної Європи”, “Історія Галицько-Волинської держави”, “Історія унії Литви і Польщі”, “Історія Криму” та ін.³ Як член НТШ (з 1903), 27 лютого 1904 року він виголосив на зборах історико-філософської секції реферат “Іван Виговський і Юрій Хмельницький”⁴. Служба у війську на рік перервала його наукову працю⁵. Але вже з листопада 1905 р. Гарасимчук активно взявся до роботи над проектом Археографічної комісії НТШ, що передбачав збір і публікацію матеріалів козацької доби. Для цього він виїхав у експедицію до Кракова, Варшави і Петербурга, де копіював документи 1657-1665 рр.⁶ Збірка була готова до друку⁷, але з її виданням зволікали, поки не наступив 1914 р. і вченого було мобілізовано до австрійського війська⁸. Після закінчення війни він приєднався до організації Українського таємного університету у Львові⁹, але сам не читав лекцій: на початку 1920-х років Гарасимчук виїхав до Стрия працювати в гімназії¹⁰. Мотиви переїзду зі Львова залишаються нез’ясованими.

Після повернення М.Грушевського до Києва 1924 р. знову постають перспективи видавничої діяльності, тепер уже Археографічної комісії ВУАН. Василя Гарасимчука обирають членом комісії ВУАН по вивченню історії Західної України, а також археографічної комісії та історичної секції ВУАН¹¹. Він продовжує шукати джерела до історії Руїни, працюючи у Львові, Кракові і Варшаві¹². Тепер вони мали публікуватися в “Українському архіві” під титулом “Матеріали до історії козащини XVII в.”¹³ Але з виданням знову зволікали, поки документи після редакторських правок не загубилися наприкінці 1930-го або на початку 1931 р.¹⁴ Важко сказати, чи це сталося з чиєїсь халатності, чи зловмисно.

На початку 1930-х років вчений переїхав зі Стрия до Львова, де працював у гімназії¹⁵. Після ліквідації НТШ і утворення на його основі Львівського відділення інституту історії України АН УРСР, Василь Гарасимчук працював там старшим науковим співробітником до кінця життя. Він помер у Львові, де похований на Личаківському цвинтарі коштом Академії наук¹⁶.

Його стосунки з Михайлом Грушевським завжди залишалися теплими. "... Незабутній, Великий Професор..." – такою закарбувалася постать вчителя у пам'яті Гарасимчука¹⁷. Як один із кращих учнів, разом з Іваном Джиджорою, Іваном Кревецьким, Іваном Крип'якевичем та ін., Василь Гарасимчук залучався до археографічної роботи. Він був одним із тих, хто допомагав збирати матеріали для написання "Історії України-Руси", зокрема IX тому¹⁸. У двадцятип'ятиріччя наукової та культурної діяльності Грушевського в Галичині історик написав дослідження про науковий зміст праць ювіляра, вдаючись до філософського аналізу його інтерпретації історії України¹⁹. Погляд Гарасимчука на IX том "Історії України-Руси", власне, є своєрідним продовженням цієї статті, у котрій автор дав характеристику попередніх томів. З наукової оцінки цей відгук є особливим, поза іншим, з тої причини, що В.Гарасимчук дотепер залишається ледь не єдиний, хто в українській історіографії позитивно сприйняв думки Михайла Грушевського про політичну діяльність і особистість Богдана Хмельницького.

У публікації збережено всі особливості галицького письма автора. Пунктуація відповідає вимогам сучасного правопису.

ВАСИЛЬ ГАРАСИМЧУК

З нагоди появи IX тому "Історії України-Руси" М.Грушевського

Остання частина IX тому "Історії України-Руси" академіка М.Грушевського, видана 1931 року, замикає чергу праць над нашою революцією, яку історіографія звичайно називає Хмельниччиною. "Початки Хмельниччини" і "Хмельниччина в роцвіті" (1638-1648 р., ст.1-224 + 1648-1650 р., ст.1-288, 8-ки²⁰) – це 2 і 3 частини VIII т. Том IX в двох частинах (1650-1653 р., ст.1-605 + 1653-1657, ст. 605-1631 в[еликі] 8-ки) закінчує історію революції // Як видно, цей комплекс, обіймаючи одно десятиліття на 2283 ст., представляє собою неабиякий твір.

І ш[ановний] рецензент історії Хмельниччини (Prazer-Pressé 3 g[azett]e, 11/IV 1931) М.Г.²¹, перейнятий пошаною до праці нашого ученого, назвав його "Історію..." будівлею циклонів, до якої тепер в його останнім творі прибув знов новий отесаний великий камінний злім. //

Робота академіка М.Грушевського була дуже нетерпеливо вичікувана так, як звичайно вичікується твору, що має загальнонародне значіння. Був він потрібний для зіставлення двох великих наших революцій, був також потрібний для витягнення теоретичних консеквенцій для засобів нашого досвіду, тих конечних атрибутів нашого свідомостевого капіталу. Дотепер,

більш як два // покоління наш історичний світогляд на Хмельниччину був під впливом малоактивного, забарвленого давнім, чуттєвим романтизмом прагматизму М.Костомарова, ще не зовсім твердо і свідомо стоячого на ґрунті українського “Я” і його активізму. Тай під оглядом науковим робота М.Костомарова перестала вже відповідати тому рівневі, який прикладає еволюція на полі історіографії. //

Правда, в тім довгій інтервалі часу появилися в московській і польській історичній літературі праці над Хмельниччиною, одначе вони були писані під кутом чужих державних інтересів. У нас же поза обробіткою певних питань-епізодів з Хмельниччини поступало, може доцільніше, збирання і видавання матеріалів до Хмельниччини і взагалі до Козаччини, так в Києві, як у Львові в “Жерелах до історії України-Руси”, видаваних Н[ауковим] Т[овариством] ім. Ш[евченка] // Задержана на якийсь час війною і революцією, праця над збіркою матеріалів пішла прискореним темпом з рамени Археографічної комісії УАН під кермою ш[ановного] Академика його учениками в Древнехранилищі М[осковського] Центр[ального] архіва, де знаходяться величезні скарби до нашої Козаччини, а потім в архівах Польщі, а більш принагідно в Парижі, в Римі – і де попало. З жалем треба признати, що наших власних архівальних матеріалів по сучасниках так, якби ніщо не залишилося. Так змела їх Руїна. // Так само майже нічого не маємо матеріалу по Кримських союзниках Б.Хмельницького, хіба може ще дещо достарчать Турція, Румунія та деякі балканські монастирі. Але, здається, багато надій на це не можна покладати.

Треба признати, що в нинішніх часах опрацювати одній особі жерельно цілу Хмельниччину зі всею докладністю при такій величезній історичній літературі – майже не можливо. Якщо нашому ш[ановному] історикові // це удалося, то се є подвигом впрост титанічної енергії. Дійсно, з подиву гідною скорпулятністю, з великою, властивою нашому історикові технікою, з глибоким знанням часу перевів шеановний історик в своїм новім освітленні поглиблення змісту цієї революційної доби до всіх закутин і до всіх пружин давньої дійсности, надаючи енергитичній творчій експанзії нашого народу властиву оцінку, правдиву доцільність, вміщуючи її в далеко ширше русло, як вона дотепер порушалася. //

Збудована з таким накладом енергії й оперта на численні новім матеріалі “Історія...” М.Грушевського являється через це найвсестороннішим виразом революційної доби XVII ст. і найосновнішим її оформленням. В його праці находимо якнайстараніше упорядкований, переаналізований, критично переглянутий, очищений від всяких налетілостей, легенд і фалшів, похибок, неточностей і т.д. весь дотеперішній труд попередніх працюючих, перетканий пребагатим архівальним матеріалом; рівнож находимо всю зібрану багату бібліографічну літе[[ра]туру, так потрібну до всякої дальшої праці. //

Орієнтацію в творі улегшують читачеві старанно зладжений, поміщений при кінці книжки, покажчик осіб і покажчик місць 1551-1600 ст. та

докладні змісти поодиноких глав з поданими сторінками подій 1601-1630 ст. //

Виклад поданих історичних лекцій є ясний, доступний для кожного читача, весь зміст овіяний теплом чуття, яке часто перемінюється у діткливий біль, як зі страхіть війн, руїн, нещасть видобувається крик народньої розпуки і плач. Для піднесення досадности вислову, кольориту і для введення читача в контакт з минувшиною досить часто ш[ановний] історик наводить маркантніші²² місця з оригіналу, а в сумнівних випадках подає автор і // дві рівнобіжні реляції, щоб читач міг сотворити на дану справу свій власний погляд. Міг би дехто замітити, що через таке напровиджування цитатів, сильно зискує, щоправда, плястика представлення; одначе, беручи річ психологічно, може у читача наступити повне збочіння уваги від тяглости змісту. // Але чи ж можна було б без кривди для читача не подати, щоправда, довгого, але в своїм чарі не буденного опису революційної України арабського духовного Павла з Алепу, що нам увіковічив її патос чудним висловом східньої обсервації і реторики. Причім досить дісталосся укр[аїнському] літописцеві Самовидцеві за його – по словам автора – кислі рефлексії, грайзлерайність²³, що місто малювати величаву панораму часу, умів рахувати розбиті шибки під час сього великого пожару* . //

Дуже часто історики всенародні зриви, якими є революції, як наша Хмельниччина і деякі міжнародні війни, називають анонімними для того, що авторами-двигачами подій є воля й інстинкт широких мас, цього незнаного пліурального Івана, аноніма-народу. І в нас цей революційний рух спочатку розлявся на весь нарід, і нарід, та права рука гетьмана, розвинула його до якнайдальших границь; // одначе, на жаль, духово й організаційно не зважив він настільки, щоби дрібно-буржуазну козацьку верству перехилити в бік своїх інтересів. Очевидно, замічу тут принагідно, до переваги козацтва причинилися Татари, які дуже ворожо відносилися до селянського революційного руху. Інтересно, що сучасні мемуаристи і очевидці, часто недостерігають цього народу, а всюди видять йно Хмельницького, якого через це треба брати більш символічно, а йно в часті як індивідуальність. // І ш[ановний] наш історик, хоч всюди старається на перший план ставити нарід, одначе признає також і індивідуальності Б.Хмельницького: великий вплив на біг справ (в значній часті також символічно), а який не все був спасенний, і дуже багато ш[ановний] автор зняв з голови гетьмана авреолу, як з недостижимого ідеального провідника мас, за якого многі попередні історики хотіли би мати. Але все-таки уважає Хмельницького за визначну індивідуальність. // І оцінка особи Хмельницького і його діяльності, під титулом: “Кілька загальних завважень” ст.1479-1508 – це одна з найбільш сензаційних картин “Історії...” ш[ановного] автора, а заразом акт сміливости в інтересі науки і правди діткнутися критично й табу “освячного століттями ідеалу”. Многим читачам якось

* На полях цієї сторінки напис олівцем Герасимчука: “можна опустити”.

тяжко у нас в Галичині зжитися з цією новістю, як “нерозумілим, непедогогічним вчинком”. //

В історіографії часто розважувано участь і обсяг ролі осіб в історії, і майже все признавано, що в еволюційнім погляді на біг історії не можна поминути значіння індивідуальности. Не негує²⁴ індивідуальности також і матеріальний марксіський світогляд, бо індивідуалізм є квестією степеня інтелігенції, є вищим свідомостевим степенем ділання. А еволюцію життя можна тільки подумати в формі чинного відділювання вільних творчих одиниць на світ, а не як продукт // сталих очеркнених прав, хоч дійсність, понята як стремління до непереривного, лучного ставання ся, не знає розбиття на одиниці. І часто тяжко є попровадити границі між волею і впливом оточення а ініціативою індивідуальности-керівника. //

Історія, подана нам ш[ановним] автором, носить всі прикмети політичної історії, або історії влади, чи там історії держави; вона має на ціли подати організацію суспільности для сотворення власної державности, в якій мало би місце зовсім нове стосункування всенародної енергії до витворчої продукції. І революція, війна є тим способом-середником, є тою свідомою енергією, яка служить до проломання давньої скалі і монотонії нестерпимих суспільних відносин, щоб на їх місце дати нову концепцію, більш пригожу народнім ідеалам. // А в обсяг поняття боротьби, яке є дуже широке, входять: військова організація, стратегія, справність цивільної адміністрації, народне майно, техніка, комунікація. Величезне значіння має також зискана дипломатією чужа поміч, а дальше ідуть такі духовні вартости, як інтензивність почуття особистої гідности, почуття соціальної кривди, моральна видержалість, активність революційної ідеології і її кольпортажа²⁵ – і проче. Що не на всі помічні вітки наук, задля недостаточної // оброблености, можна історикові при праці спертися, і, відповідно, з їх точки оцінювати свою тему, це, очевидно, вже не вина істориків, а вина даного часу. // Доволі ускладнене поняття боротьби-війни в 17 ст. ще більш комплікується. 17 ст. вже не вдоволяється тільки зреалізуванням своєї державности, яке відбувається під релігійним стягом, а жадає переведення націоналізації церкви; кожна держава хоче з церкви зробити політичне орудіє для своїх цілій. Дальше війни 17 ст. ведуться о рацію о життя і о джерела сили, могучости, о ринки збуту для товарів, о море. Держави цього століття переводять на гвалт централізацію влади в сторону абсолютизму (у нас абсолютизм гетьманський). // Цей паралелізм політичних потреб сучасних європейських держав, так сильно слідний в представленій автором Хмельниччині, що не закінчує всіх трудностей козацького уряду. Певні дразливости походили із-за подвійного обличчя Хмельниччини. Хмельниччина як суспільна революція звернена против визиску великого аграрного капіталу, вимагала для зафіксування свого дрібно-буржуазного устрою // внутрішнього спокою. Одначе та сама Хмельниччина, яка мусіла вести з Польщею кроваві війни, вимагала оминати якнайбільше клясових терть, як шкідливих елементів у всякій внутрішній боротьбі. Додам тут зі

своєї сторони помічення, що в початковій Хмельниччині клясові антагонізми між народом а козаччиною не знають сильної акутності. Український нарід радо за деякі, навіть незначні економічні користи, акцентував би дрібно-козацький, дрібно-шляхоцький устрій, я к б и Козаччина була виборола свою державність і освободила православну віру від безправ'я, якого тоді зазнавала. // Інтересно, що потім гетьмани, коли їх справи задля ріжних неуспіхів зле стояли, то вони перед своїм упадком все думали ратуватися через усильне домагання зрівняння релігійних свобод, а не реформою соціальної квестії. Зі всіх моментів, які найтяжще заважили на долі української революції, і які були // спричинили упадок державности і руїну, це була по думці ш[ановного] історика, неприродна спілка Козаків з Татарами. Якщо звичайно коли-небудь війни погноблених народів удавалися, то все в великій мірі була заслуга якихось пантронуючих союзників, злучених з уярмленням²⁶ народом спільними користями. А тут Україна в Татарах не мала тих щирих союзників, зспряжених спільними користями. Їм не ходило о самостійність України, для них небезпечної // і все ворожої. Їм ходило тільки о зміцнення козацтва, потрібного до викликання війн й замішання в Польщі, їм ходило о війни, з яких вони виходили як арбітри рівноваги, зміцнені і збогачені.

Якщо козаки по раз перший в тім столітті, послугуючися стратегією підбиття (*Unterwerfungs strategie*), при помочи великих армій хотіли противникам відразу задати смертоносні удари, так Татари своїм медіаторством і своїми зрадами // зводили війни до стратегії вимучування (*Ermattungs strategie*), до невирешених кампаній, які, ведені на українській території, знищили край, нарід і підкопали та скомпромітували самого Хмельницького. Зруйнований Татарами, мусів гетьман піддатися Москві. А маючи над собою Москву і ворожо до себе настроєних Татар, не міг як слід визискати для себе навіть найгарнішої спосібности, якою була шведсько-польська війна. //

Партії праці від переяславського трактату по смерть Хмельницького, задля більшої обильности джерел зі сторони культурних партнерів укр[аїнського] гетьмана є багаті в незнані дотепер новості і подають нам начерк подій, вільний від яких-небудь зигзаків, яких достарчала нещасна для нас татарська політика. //

Отже, ш[ановний] історик, подаючи нам докладний, на широкій підставі опертий образ усеї Хмельниччини, дав нам ясний вихідний шлях до розуміння пізніших подій. По раз перший в нашій історіографії належно одокументовано безглядну логічну лучність Хмельниччини з дальшою Руїною, по раз перший безсумнівно виказано, що Хмельниччина не була собі одноцільним, монолітним твором, збудованим з далеко сяглою інтуїцією козацького гетьмана, як дотепер думали історики, а який твір, по їх думці, здискредитували та звели на нич неудольні наслідники епігони. По виводам ш[ановного] історика, ніхто інший, а тільки сама Хмельниччина через недолужне заложення справи і неуміетне переведення творчих

державних проблемів посіяла і сама // вигодувала всі зародки Руїни і вони вже починають прозябати від Зборівського трактату. Велика є заслуга ш[ановного] історика, що своїм величезним трудом і своїм широким знанням нашої минувшини причинився до розмотання одного з найтящих вузлових моментів нашої історії і через це історичні досліді вивів з лабіринту численних неясностей і непевностей на правильніший шлях дальших поглиблень.

В радянській історичній літературіявило ся в журналах і часописах на історію акад[еміка] М.Грушевського кілька лайливих рецензій з поученнями марксівської діалектики, а навіть з апелем до влади о інтервенцію за ширення контрреволюційности і за гльорифікацію дрібно-буржуазних ідеалів і т.п. Тяжко розуміти в чім суть річи. Бо як писати історію 17 в. і не порушувати націоналізму, як він є головною, чоловою девізою часу? Чи це не полюблювання політичної історії, а противно, – // поручування атомізації економічних явищ, є несвідомі, невизбуті пересуди давньої царської Росії? Бо правдивий марксизм не негує націоналізму, а тільки уважає його через цілковите розв'язання за неіснуючу проблему.

На се цілковита згода. Це культурна річ.

Мимохіть насувається питання, чи під позором страху про пролетарську справу не вилазить зле укритий давний чорний воюючий націоналізм імперіялістичної марки?

ЦДІАЛ України, ф.309:Наукове Товариство ім.Т.Шевченка у Львові, оп.1, спр.1220, арк.1-35. – Оригінал.

¹ Дату народження див.: ДАЛО, ф.26, оп.15, од.зб.607, арк.38. Там же зберігаються відомості про батька. Про мати Василя див.: м.Сокаль, Львівська обл., Музей “Людина-Космос-Всесвіт” – Ільковичі. Книга шлюбних, т.1, арк.67. Книга не інвентаризована. Старий інвентарний номер Сокальського історико-краєзнавчого музею – 463. Книга народжень не збереглася.

² ДАЛО, ф.26, оп.15, спр.603, арк.18 зв.

³ Там само, спр.603, 604, 607, 608, 609, 610, арк.18зв., 22зв., 38, 37, 58, 60.

⁴ ЦДІАЛ України, ф.309, оп.1, спр.372, арк.43; спр.42, арк.56; Хроніка НТШ. – 1904. – Ч.18. – С.13. Про те, що це був дійсно перший виступ вченого, див.: *Крип'якевич І.* Історико-філологічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках // Записки НТШ. – 1991. – Т.ССХХІІ. – С.395.

⁵ Львівська наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаника, відділ рукописів, фонд Барвінського, №891.

⁶ ЦДІАЛ України, ф.309, оп.1, спр.42, арк.63зв., 66; спр.986, арк.1-16; *Крип'якевич І.* Зазн. пр. – С.409.

⁷ ЦДІАЛ України, ф.309, оп.1, спр.42, арк.78, 92зв., 96, 103; Хроніка НТШ. – 1908. – Ч.35. – С.18; 1909. – Ч.40. – С.17; 1910. – Ч.44. – С.13.

⁸ ЦДІАЛ України, ф.362, оп.1, спр.20, арк.5-6зв.

⁹ ЦДІАЛ України, ф.310, оп.1, спр.2, арк.1; ф.736, оп.1, спр.10, арк.1.

¹⁰ Хроніка НТШ. – 1920. – Ч.63/64. – С.16.

¹¹ *Грушевський М.* Комісія Західної України // ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб.18623, арк.5; *Грушевський М.* Археографічна комісія ВУАН // ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб.18622, арк. 4; ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб. 10705-10807, арк.91; од.зб.2783, арк.1. Також див.: Україна. – 1930. – Кн.5/6. – С.216; 1927. – Кн.6. – С.194.

¹² Україна. – 1927. – Кн.6. – С.194.

¹³ Звідомлення про діяльність Археографічної комісії за 1926 рік // ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб.10121-10135, арк.13-13зв.; од.зб.10705-10807, арк.90зв., 130-130зв.; Україна. – 1929. – Кн.10/11. – С.161.

¹⁴ ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб.10705-10807, арк.141.

¹⁵ Інститут народознавства НАН України, Науковий архів, оп. VI-ф., № Г-2, арк.122; №Г-5, арк.119, 124; ЦДІАЛ України, ф.309, оп.1, спр.379; спр.378, арк.53.

¹⁶ ІНА, оп.VI-ф., №Г-2, арк.163, 152; ДАЛО, ф.Р-3152, оп.1, спр.39, арк.90; Інститут історії України НАН України. Науковий архів, фонд інституту історії, оп.1, од.зб.60, арк.3; од.зб.59, арк.7.

¹⁷ ЦДІАЛ України, ф.362, оп.1, спр.270, арк.51.

¹⁸ Там само, арк.55: "... посилаю пакети виписків для професора Г.[рушевського]. [...] P.S. До П.Грушев.[ського] прошу сейчас відіслати". – Лист В.Гарасимчука до К.Студинського з Варшави 13 березня 1928 року.

¹⁹ *Гарасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – 1922. – Т.133. – С.1-26.

²⁰ Показчик формату видання.

²¹ Див.: *М.Н.* Die Ukraine; Glanz und Niedergang (*M.Hrusevs'kyj*. Geschichte die Ukraine) // Prager Presse. – 11 Jahrgang. – N 99. – 11 April, 1931.

²² Особливіші.

²³ Дріб'язковість.

²⁴ Не заперечує.

²⁵ Розповсюдження.

²⁶ В оригіналі – "з уярмленими".